

Затилюк Я. В.

«ПАТЕРИКОН КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ» ЙОСИПА ТРИЗНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПРАКТИК ІСТОРІОПИСАННЯ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ¹

У статті розглянуто мало досліджений текст «Патерикону Києво-Печерського» Йосипа Тризни, що в історіографії відомий як особлива редакція Києво-Печерського патерика XVII століття. Пояснюючи специфіку цієї редакції, автор звертає увагу на особливості історіописання та історичного мислення київських церковних авторів ранньомодерної доби.

Ключові слова: Києво-Печерський патерик, історіописання, життя, літопис.

В історіографії «Патерикон Києвопечерський» вважається особливою редакцією Києво-Печерського патерика XVII ст., створену печерським архімандритом Йосипом Тризною (1647–1656 рр.) чи під його керівництвом. Текст пам'ятки відомий за єдиною рукописною копією, виготовленою в 1650-х рр. для келаря Троїце-Сергієва монастиря Симона Азар'їна [1]. Історики про нього вперше дізналися в середині XIX ст., коли знаний колекціонер Вукол Ундольський опублікував перелік назв розділів «Патерикону» в авторитетному на той час виданні московського Товариства з досліджень російських старожитностей [2]. Ця знахідка збентежила тодішніх знавців і дослідників текстових редакцій Києво-Печерського патерика. Макарій (Булгаков), проаналізувавши коротке повідомлення В. Ундольського, дійшов висновку, що текст пам'ятки є особливою редакцією Києво-Печерського патерика, причому не дуже вдалою через велику кількість вміщеного в ньому літописного матеріалу [3, стп. 166–167]. Така невідповідність тексту Тризни вимогам агіографічного жанру була зауважена іншим відомим знавцем Печерського патерика – Олексієм Кубаревим. Кубарев на відміну від Макарія запропонував «Патерикон Києво-Печерський» вважати «радіше збірником, аніж патериком через велику кількість різнорідних статей» [4, с. 103]. При цьому він дійшов висновку, що текст Тризни буде важливим не для знавців Патерика, а стане «цінним для дослідників літопису Нестора», оскільки багато відомостей у ньому «взяті з Несторової чи інших літописів» [4, с. 102–103].

Попри зауваги Кубарева, за текстом Йосипа Тризни все ж закріпилася «репутація» особливої редакції Києво-Печерського патерика. Це остаточно підтвердив Дмитро Абрамович, котрий звернув увагу на патерикові та літописні джере-

ла пам'ятки і підтвердив, що вона є незвичною переробкою тексту П. Касіянівської редакції патерика, [5, с. 98–106]. Такі висновки підтверджено у порівняно недавніх публікаціях [6, с. 68–76; 7, с. 276;]. І лише в окремих випадках усі ці джерелознавчі коментарі розширено спостереженнями дослідників щодо літописних джерел окремих частин пам'ятки [8; 9] та аналізом вміщених тут уставних грамот князя Володимира [10].

Той факт, що «Патерикон» Тризни досі не став предметом комплексного джерелознавчого аналізу має своє пояснення. Як слушно зауважив В. Кучкін, треба зважати на те, коли ця пам'ятка стала відомою в науці. Для тогочасних істориків актуальним завданням було відшукати найдавніші пам'ятки давньоруського часу, до яких текст Тризни не належав [8, с. 168]. Однак, з іншого боку, важливо, чому цей текст не став цікавим для наступних поколінь істориків? Очевидна причина – традиція сприймати і трактувати «Патерикон» як неподібну на інші редакції Києво-Печерського патерика. Печатка нестандартності зробила цей текст мало не маргінальним явищем в історіографії. Адже текст, в якому життя святих насичені літописними деталями і, більш того, сполучені з оповідями про києво-руських князів, не відповідає канону агіографічного жанру. Відповідно, «Патерикон» можна водночас вважати і патериком, і літописом, через це свого часу Кубареву було складно назвати його редакцією Києво-Печерського патерика. І хоч у підсумку історики XIX ст. сприйняли його за особливу редакцію патерика, однак так і не постало завдання пояснити, чому в середині XVII ст. у Києві саме так кардинально змінюється патерик. Якби це питання було порушено, то досліднику, як буде продемонстровано далі, довелося би з'ясувати особливості історичного мислення та історіописання в Україні ранньомодерної доби, а таким питанням і в сучасній історіографії цікавляться вкрай рідко. І лише в монографії Ю. Ісиченка, що є оглядом редакцій Києво-Печерського патерика

¹ Стаття написана в рамках науково-дослідного проекту, підтриманого Фондом Віктора Пінчука.

XVI–XVIII ст. чи не вперше особливості «Патерикону» Тризни були пояснені специфікою барокового мислення [6, с. 73]. Відтак спробуємо надалі пояснити, що визначило нестандартність композиційної переробки Києво-Печерського патерика у редакції Йосипа Тризни та охарактеризувати її як пам'ятку історіописання ранньомодерної доби.

На перший погляд, складається враження, що автор «Патерикону Києво-Печерського» прагнув подати виклад давньоруської історії від її початків і до часу приходу на Русь Батія. Адже, за традицією ранньомодерних українських історичних наративів, його текст починається з розповіді про початки Русі від Яфета – улюбленого сина «батька народів» Ноя, і з легендарного пророцтва апостола Андрія на київських пагорбах про «благодать Божу», що далі продовжено оповіддю про найдавніших київських князів [11, арк. 8–90]. Далі розказано про князя Володимира Святославича, якому присвячено аж цілих двадцять глав тексту. Однак, починаючи з князя Ярослава, звичний наратив про києво-руських правителів подається як супровід до історії Києво-Печерської лаври та її святих отців. По суті, це коротка інформація про київських правителів від Ярославичів до Володимира Мономаха включно. Після глави про Мономаха та його синів читач «Патерикону» не дізнається, хто князував у Києві від Юрія Долгорукого до Рюрика Ростиславича – натомість прочитає «окремі історії»: про вбивство Ігоря Ольговича й Андрія Боголюбського, про ростовських і переяславських єпископів, збірні глави про різних давньоруських святих (князя Володимира, Бориса і Гліба, Михайла Чернігівського), про руйнування Києва Батієм та ін. [11, арк. 280–390].

Зі сказаного цілком очевидно, автор «Патерикону» не ставив перед собою завдання розказати звичну історію Русі з київськими князями в ролі головних героїв, як фіксуємо в тогочасних київських історичних наративах (Густинському літописі, Хроніці Феодосія Софоновича та «Синописі»). Цей текст не взурувався на літопис і не претендував на те, щоб стати «історією Русі», чим були шойно згадані тексти. Задум Йосипа Тризни розкривається з назви тексту, фрагмент із якої звучить так: «Патериконь Киевопечерский. Жития и подвизи пр(е)п(о)д(о)бныхъ от(е)ць н(а)шихъ в пещерахъ просиявшихъ... Н(и)не же мало пространнее от летописца рускаго». Від «літописця руського» (якщо бути точним – Тверського збірника з доповненнями за Хлебніковським списком Іпатіївського літопису) вибрано все, що стосується героїв печерських житій та їх сучасників – насамперед київських князів. Причому зібрано інформацію лише про тих князів, які або є сучасниками печерських святих (наприклад, Юрій Довгорукий, за якого

«окуто» раку Феодосія), або так чи інакше пов'язані з «печерянами» (наприклад, Святополк Ізяславич, який переміг половців, що напали на святу обитель). Отже, цей текст задумувався як патерик, що і вказано у назві твору. З урахуванням додаткових глав про історію єпископських кафедр, київських святинь і святих, можна уточнити попереднє спостереження, що основним завданням Йосипа Тризни було показати історію руського православ'я і його найбільшої святині – Києво-Печерського монастиря. Тим паче, автор «Патерикону», крім житій і подвигів святих, декларує у назві бажання розповісти «откуда корени изыде преславнаго словянскаго языка ражаю и како израстоша в нем ветви б(о)гоудобныя» [11, арк. 8]. Отже, йому важливо було розпочати свою оповідь з демонстрації біблійного походження Русі загалом, а звичний наратив про язичницьких князів мав би пояснити, як Русь прийшла до православ'я. Про те, як воно утвердилось і розвивалося на Русі покликана продемонструвати оповідь про руські події після хрещення Володимира і до появи монголів.

Проте чому прославлення найбільшої православної обители не зроблено за звичним агіографічним каноном, за відомим текстом патерика П. Касіянівської редакції, створеної у Києві в 1460-х рр.? Чому агіографічні за жанром патерикові житія доповнено інформацією про київських князів і Русі загалом, через що головними героями «Патерикону Києво-Печерського» є не лише печерські святі, а й сучасні їм князі, митрополити і єпископи? Відповідь на ці питання можна дати на основі характеристики особливостей сприйняття історії та роботи київського церковного книжника середини XVII ст.

Редакція патерика Йосипа Тризни частково подібна до польськомовного видання «Патерикону» Сильвестра Косова 1635 р. Останній намагався подати “*Zywoty śś. Oyców Pieczarskich...*”, що мали би бути “*obiasniony...z Greckich, Łacińskich, Słowiańskich y Ruskich pisarzow*” [12]. Вибрана переважно з польських хронік інформація з києво-руської історії розміщена як додатки до окремих житій (зокрема, Антонія, Феодосія, Никона і Нифонта) – у так званих *Annotationes onomasticæ*. По суті, ці додатки подають «історичні факти» про героїв києво-руської історії, пов'язаних з відповідним печерським святим. Зокрема, у написаних після Життя Феодосія “*Annotationes onomasticæ*” читаємо про правління синів київського князя Ярослава та інформацію про печенігів і половців. Між іншим, у «Патериконі» Тризни після Життя Феодосія так само вміщено глави про сучасників святого – Ярослава і Ярославичів, а також про половців. Як бачимо, і Косов, і Тризна вже не вдовольняються звичними текстами києво-печерських житій, відомих їм за П. Касіянівською

редакцією патерика XV ст. Обом важливо пов'язати печерського святого із сучасними йому подіями та героями киево-руської історії. У випадку польськомовного видання Косова це дало змогу донести до широкої читацької аудиторії Речі Посполитої ідею виняткової святості Києво-Печерської обителі та її святих. Залучення матеріалів киево-руської історії як додатків до текстів житій дало можливість засвідчити подвиг святого в історичному часі – а це в очах тогочасного читача й опонента православних було доказом автентичності житій і подвигів печерських святих, загалом – унікальності найбільшої православної святині і «релігії грецької народу руського».

Йосип Тризна пішов іще далі. На відміну від Косова, який вмщував після житій короткі історичні коментарі, Тризна модифікує вже самі тексти житій, долучаючи різноманітну історичну інформацію. Життя у його редакції перетворюються на історичні біографії, в яких прочитаємо не лише про подвиг, а про всі діяння святого, задокументовані історичними датами та розповіддю про пов'язаних із ним сучасників – князів, єпископів, митрополитів. Розглянемо як ілюстрації житіє Нифонта. У варіанті II Касянівської редакції, що цілком відповідає вимогам агіографічного жанру, читаємо лише про подвиг Нифонта: новгородський єпископ, противиться неканонічно поставленому на київську митрополію Климу Смолятичу. За житієм, Клим разом з прихильним до нього київським князем Ізяславом (Мстиславичем) даремно схиляли його на свій бік, і за цю твердість у переконаннях константинопольський патріарх прислав до нього послання. Про самого Нифонта дізнаємося небагато: чорноризець Києво-Печерського монастиря, що потім став єпископом у Новгороді, де правив у згоді з князем Святославом, а помер у Печерському монастирі, чекаючи на прихід висвяченого у Константинополі митрополита Константина [13, с. 96–97]. Як бачимо, мінімум деталей про самого святого, основна увага зосереджена на подвизі, завдяки якому святий «прославився в Руській землі». У редакції Йосипа Тризни житіє Нифонта значно розширене історичними «фактами» з давньоруських літописів. Тому тут дізнаємося ім'я ігумена, за якого Нифонт був чорноризцем печерським (Тимофія), про те, кого він змінив на новгородській кафедрі, ким і коли був висвячений (київським митрополитом Михаїлом «в лето 6639 м(е)с(я)ца генваря в 1 д(е)нь») [11, арк. 275–276 зв.]. Крім того, автор «Патерикону» дає докладну інформацію про діяльність Нифонта в Новгороді: обставини побудови кам'яної церкви Пресвятої Богородиці «на торгу», патрунування іконописної діяльності в новгородській Софії, а також про спроби примирити новгородського князя Всеволода Мстиславича з суздальським Юрієм Долгору-

ким. Відповідно, сам подвиг святого – опір неканонічному митрополиту – доповнений конкретними даними (зокрема, дізнаємося, що це було «в лето 6656» і т. д.), а відтак замість центральної теми стає лише частиною оповіді. До того ж, розказане у Тризни житіє «обставлене» історичними деталями про сучасників Нифонта, зокрема, повідомленнями про митрополита Михаїла (котрий, як і Нифонт, намагався примирити князів Новгород, Ростова і Суздаля), про ставлення до новгородського єпископа місцевих князів (Всеволода Мстиславича і Святослава Ольговича).

У згаданому фрагменті читаємо не житіє, а історичну біографію у характеристиці святого важливим є не один подвиг, а сума історичних «фактів», що засвідчують його подвиг і житіє загалом. Отже, за уявленнями тогочасного київського книжника, щоб прославити православно святого потрібно було розказати не лише про його подвиг, як раніше, а й продемонструвати всю «історію» – його діяння та сучасників, що водночас були і свідками цього подвигу. Подібним чином, до речі, оповідали житія святих тогочасні єзуїтські історики. Це стає очевидним, якщо порівняти печерські житія в редакції Тризни з виданими набагато раніше Життями святих Петра Скарги (1577). Своєю чергою, таке порівняння дасть змогу визначити, якою мірою практики історіописання у ранньомодерному Києві могли визначатись безпосереднім впливом традицій істориків пізнього Ренесансу.

З іншого боку, печерські житія у редакції Тризни «вмонтовано» в більш загальний наратив киево-руської історії від Ноя до часів Батия. У композиційному плані це віддаляє його редакцію від давньої патерикової традиції. За висновком Макарія, «Патерикон» стоїть «найдалі від ідеї патерика» [3, стп. 166–167]. «Ідеєю патерика» в розумінні Макарія є інтенції перших авторів прославити Києво-Печерський монастир, оповідаючи про подвиги його святих. Проте Йосип Тризна, як і перші редактори патерика, виходив з тих самих мотивів – пропагувати ідею виняткової святості Києво-Печерського монастиря. Однак він це робить по-іншому – не лише описує подвиг святого (як це робили укладачі Касянівської і попередніх редакцій патерика), а представляє «суму фактів» про нього. Житіє стає багатосюжетним: поряд з головним героєм читаємо і про діяльність його сучасників. Відповідно, Тризна мислить історично: для нього житіє і подвиг відбулися, якщо вони засвідчені в часі, а ще краще – точною датою і конкретними «свідками». Саме це і пояснює особливість тексту «Патерикону Києво-Печерського». Як слушно зауважив Ю. Ісіченко, посилення інформаційного начала патерикових житій у редакції Сильвестра Косова і Йосипа Тризни невластиве для текстів давньоруської агіографічної традиції, а, рад-

ше за все, характеризують ці твори як пам'ятки бароко [6, с. 60–61].

Тож, «ідею патерика» Йосип Тризна реалізує, вдаючись до «пригадування» киево-руської історії. У ній він віднаходить всі потрібні аргументи та «історичні факти» на підтвердження «сакрального буття» найбільшої православної святині і православ'я загалом. Для читача XVII ст. переконливою могла бути лише та розповідь, що була засвідчена історичними фактами, віднайденими в «давніх хроніках та літописцях». Між іншим, це мотивувало київських церковних авторів моголянського кола вдаватися до «історичних розшуків». Як підсумок, це уможливило наповнити аргументами їхні тексти, загальним ідейним завданням яких було пропагування особливої конфесійної ідентичності православних мешканців Київської митрополії Речі Посполитої як нащадків князівської Русі [14]. «Пригадування» киеворуської історії давало змогу Афанасію Кальнофойському у «Тератургемі» (1638)

доводити чудотворність Печерської Лаври від давніх часів, а у випадку «Патерикона» Сильвестра Косова (1635) – ще й удоступнити розуміння героїв печерських житій православними і неправославними читачами Речі Посполитої.

Таким чином, дослідження особливостей тексту «Патерикону» Тризни дає підстави з'ясувати про специфіку історичного мислення і практику історіописання ранньомодерної доби. Пропагуючи унікальність Києво-Печерського монастиря, автор «Патерикону» подає не виклад житій і перелік подвигів, як це робили раніше, а представляє історичні біографії святих, історію Печерської обителі й історію Русі загалом. Подібний наратив конструюється завдяки збиранню й обробці інформації з усіх доступних у тогочасному Києві історичних джерел. Отже, в цьому випадку, «Патерикон» Тризни – цінне джерело для дослідження питання про «пригадування» історії Русі бароковими ерудитами Києва.

1. Опарина Т. «Да в люди ту книгу казать не для чего»: библиотека Симона Азарьина и отношение к украинско-белорусской книжности в России первой половины XVII в. / Татьяна Опарина // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*. – Том IV. – К.: Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1995. – С. 86–103.
2. Ундольский В. Иосиф Тризна, редактор Патерика Печерского / Вукол Ундольский // *Чтения в Обществе истории и древностей российских*. – Кн. 4. – М.: Типография Московского университета, 1846. – С. 5–10.
3. Макарий, митр. Обзор редакций Киево-Печерского патерика, преимущественно древних / митр. Макарий Булгаков // *Известия отделения русского языка и словесности*. – Т. 5. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1856. – Стп. 129–167.
4. Кубарев А. О редакциях патерика Печерского вообще, в ответ на статью «Обзор редакций Киевопечерского патерика, преимущественно древних» / Алексей Кубарев // *Чтения в Обществе истории и древностей российских*. – Кн. 3. – М., 1858. – С. 95–128.
5. Абрамович Д. Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике / Дмитро Абрамович. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1902. – 213 с.
6. Ісіченко Ю. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кін. XVI – початку XVIII століття / Юрій Ісіченко. – К.: Наукова думка, 1990. – 180 с.
7. Ольшевская Л. Типолого-текстологический анализ списков и редакций Киево-Печерского патерика / Лидия Ольшевская // *Древнерусские патерики*. – М.: Наука, 1999. – С. 253–316.
8. Кучкин В. Княжеский помянник в составе Киево-Печерского патерика Иосифа Тризны / Владимир Кучкин // *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования за 1995 год* / отв. ред. Мельникова Е. А. – М.: Наука, 1997. – С. 166–234.
9. Кучкин В. Фрагменты Ипатьевской летописи в Киево-Печерском патерике Иосифа Тризны / Владимир Кучкин // *Труды отдела древнерусской литературы*. – 1969. – Т. 24. – С. 196–198.
10. Щапов Я. Туровские уставы XIV века о десятине / Ярослав Щапов // *Археографический ежегодник* / Отв. ред. С. О. Шмидт. – М.: Наука, 1965. – С. 252–273.
11. Відділ рукописів Російської державної бібліотеки. – Ф. 304. – Собрание Троице-Сергиевой Лавры. – № 714. – 390 арк.
12. *Patericon albo Żywoty śś. Ojców Pieczarskich...* Sylwestra Kossowa. – W Kijowie w drukami Ś. Lawry Pieczarskiej Roku 1635 / Syl'vestr Kosov // *Репр. вид. Harvard Library of Early Ukrainian Literature*. – Volume IV. – Cambridge, Mass., 1987. – P. 3–119.
13. Абрамович Д. Києво-Печерський патерик / Д. Абрамович. – Репр. вид. – К.: Час, 1991. – 280 с.
14. Яковенко Н. Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620–1640-ві роки) / Наталя Яковенко // *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* – К.: Критика, 2002. – С. 296–330.

Ia. Zatyliuk

THE KYIVAN CAVES PATERIKON BY JOSEF TRYZNA AS A SOURCE FOR THE STUDY OF HISTORICAL WRITING PRACTICES IN THE EARLY MODERN PERIOD

The article focuses on a little-researched text of the Kyivan Caves Paterikon by Josef Tryzna, known in historiography as a non-typical edition of the Kyivan Caves monastery Pateryk of the XVII century. To explain characteristic features of this edition the author pays attention to peculiarities of historical writing and historical thinking of the Kyivan church authors of the Early Modern period.

Keywords: Kyivan Caves Pateryk, historical writing, Lives of Saints, chronicle.